

PROČ SVĚT NEJDE DO KOPRU

Maarten Boudry

An extract

Original title Waarom de wereld niet naar de knoppen gaat
Publisher Polis, 2019

Translation Dutch into Czech
Translator Radka Smejkalová

© Maarten Boudry/Radka Smejkalová/Polis/Flanders Literature – this text cannot be copied nor made public by means of (digital) print, copy, internet or in any other way without prior consent from the rights holders.

EVROPŠTÍ MUSLIMOVÉ

Jak se to tedy má s muslimy v Evropě, kteří zvěstovatelům zkázy dělají pochopitelně ty největší vrásky? Sociolog Utrechtské univerzity, Frank van Tubergen, v zajímavém průzkumu sledoval pět tisíc mladých muslimů z Anglie, Německa, Nizozemska a Švédska a zjišťoval, jak se ve svém prožívání víry liší od svých rodičů. Z průzkumu vyšlo, že u velké skupiny mladých lidí důležitost víry upadá. Náboženskými předpisy se řídí méně přísně než předešlé generaceⁱ. Značná část mladých evropských muslimů se náboženstvím nezabývá tolik jako jejich rodiče a postupně přebírá liberální názory a životní styl hostitelské země. Malá menšina se dokonce k islámu obrací úplně zády. Tento trend potvrzuje i jiná studie mladých nizozemských muslimů, kterou rovněž uskutečnil tým kolem Van Tubergena. Více než čtvrtina mladých čte Korán méně než jejich rodiče, oproti pouhým 10 procentům, kteří se posvátnými texty zaobírají více. Jen 35 % muslimek, jejichž matky se zahalují, nosí hidžáb. Pokud se matka nezahaluje, zahaluje se dcera jen ve 2 procentech případů. Mladí muslimové také pijí více alkoholu než jejich rodiče a méně se zapojují do ramadánu. V posledních letech citelně ubylo i sňatkové migraceⁱⁱ, při níž muslimové hledají (převážně zbožného) partnera v zemi svého původu. Jak vyplývá z údajů Koopmanseⁱⁱⁱ, druhá generace muslimských přistěhovalců vykazuje citelně menší nevráživost vůči homosexuálům a židům než generace první. K sekularizaci přesto dochází jen velice pomalu. Podle údajů, která shromáždil Van Tubergen, vykazuje menšina muslimů opačný trend: pro 17 procent mladých muslimů je víra za důležitější než pro jejich rodiče.

Možná to vypadá, že nástup islámského fundamentalismu je s tímto vývojem v rozporu, ale to je pouhé zdání. Fundamentalismus je **reakcí** na modernitu a její svody, záchvěvem náboženského systému, který prochází očistou. Původními „fundamentalisty“ byli křesťané z konce devatenáctého století, kteří usilovali o návrat ke zdroji své víry, poněvadž se cítili ohroženi záplavou moderních idejí jako darwinismus, ženská práva, homosexualita, hédonismus, jazzová hudba, marxismus. Tyto ideje podle nich představovaly šikmou dráhu vedoucí k ztracení. Jenže neuspěli. Navzdory zběsilým pokusům o umlčení těchto hlasů dobývala modernita stále více prostoru. Pevnou půdu pod nohama nabíraly skepse a odklon od víry, liberálním názorům podléhali dokonce i zbožní věřící. Evoluční teorie, stejně jako liberální názory na homosexualitu, předmanželský sex, potrat, eutanázii a svobodu vyznání se prosazovaly stále více^{iv}.

Islámský fundamentalismus, jak mi v Antverpách vysvětlil Ali Rizvi, je vzednutí nevole, podle něj se jedná o příznak hlubších tendencí směřujících opačným směrem. Já tento názor zastávám rovněž. Fundamentalisti se bojí. Není náhoda, že Saudská Arábie nedávno schválila nový zákon, který ateismus staví na roveň terorismu. Saudové vědí, že všude okolo dochází k odklonu od víry, a to jim dělá starosti. Uvědomují si, že arabský svět je v podstatě ve všech myslitelných rovinách – ekonomické, politické, vojenské, technologické i společenské – už dvě stě let překonáván bezbožnými západní společnostmi. Název teroristické skupiny Boko Haram znamená doslova: „západní je hříšné“. Tím, že se jako posedlí vyhraňují proti Západu, fundamentalisti stejně jako kněží a faráři v devatenáctém století skládají západní modernitě nezamýšlený hold. Jsou si vědomi, že další existence jejich náboženského systému je ohrožena.

POMSTA Z KOLÉBKY

To je sice možné, namítnou zvěstovatelé zkázy, jenže fundamentalisti mají jednu tajnou zbraň: kolébkou. Když nás pesimisté chtějí utvrdit v názoru, že Evropané budou dříve nebo později přemoženi, často poukazují na vyšší porodnost muslimské populace. Je pravda, že porodnost mezi muslimy je vyšší než u jakékoliv jiné náboženské skupiny (2,9 dětí na ženu)^v. Ovšem i zde oni zvěstovatelé zkázy podceňují sílu modernity. V islámském světě aktuálně probíhá stejná „demografická proměna“, k jaké došlo u nás v západní Evropě před několika desítkami let. U takového procesu nejdříve poklesne dětská úmrtnost a po ní následuje pokles porodnosti. Neunikne tomu žádná země. Většina islámských států se v současnosti nachází v přechodové fázi, která se vyznačuje silným nárůstem obyvatelstva. Stále více dětí se dožívá dospělého věku, ale zároveň se jich také stále více rodí. Tato fáze „exponenciálního“ populačního růstu zvěstovatele zkázy zneklidňovala vždy, a to se můžeme vrátit už k velebnému pánu Thomasu Malthusovi, který na konci osmnáctého století varoval, že populační exploze nevyhnutelně povede k masovému hladomoru a epidemiím.

Demografové už mezitím vědí, jak to chodí. Nějakou dobu po poklesu dětské úmrtnosti začne prudce klesat i porodnost. Islámské země v tom nejsou výjimkou. Mezi lety 1975 a 2010 klesla v muslimských zemích porodnost o 41 procent, což je mnohem razantnější pokles než světový průměr 33 procent. V mnoha zemích, například v Alžírsku, nastal propad o více než 60 procent, tedy mnohem rychlejší a strmější, než co jsme kdy zažili u nás. V Iránu došlo od roku 1984 k nejrychlejšímu poklesu počtu dětí na ženu, jaký kdy byl zaznamenán, z průměrně šesti dětí na tři^{vi}. Nejdůležitější příčina tohoto trendu je všude stejná, bez ohledu na kulturní rozdíly: rodiče, kteří vidí, že jejich děti dorůstají dospělosti, si nemusí neustále dělat další. Díky vyšší kvalitě života a lepšímu vzdělání nejprve klesá dětská úmrtnost a po ní porodnost. Hans Rosling, který celá desetiletí brojí proti poplašným zprávám o přelidnění, to ve své knize *Faktomluva* popisuje následovně:

Když rodiče vidí, že jim děti neumírají, když dětí už není třeba na vykonávání dětské práce a když se ženám dostává vzdělání a mají přístup k antikoncepci, potom obě pohlaví ve všech kulturách a náboženstvích začnou snít o tom, že budou mít méně dětí, kterým ale zato budou moci dopřát dobré vzdělání.

Předvídat je těžké, zejména týká-li se to budoucnosti, ale mezi vědci zabývajícími se humanitními vědami mají demografové patrně ty nejspolehlivější křišťálové koule. Je těžké předvídat individuální volbu jednotlivce, zda se rozhodne mít děti, ale odhadnout součet mnoha takových svobodných rozhodnutí možné je. V zemích jako Turecko a Irán se vlády pomocí kampaní snaží podpořit reprodukci, poněvadž cítí, že jim teče do bot, ale takové kampaně v minulosti nikdy nebyly příliš úspěšné. Vzdělané ženy žijící v blahobytu si nenechají jen tak od vousatých starců diktovat, kolik mají porodit dětí. Můžeme tudíž s velkou mírou jistoty konstatovat, že porodnost v islámských zemích se bude po vzoru západních společností nadále snižovat^{vii}.

Stejný vývoj zaznamenáváme i u muslimských přistěhovalců v Evropě. Čerstvě dorazivší migranti kopírují reprodukční vzorec typický pro zemi jejich původu. Jejich rodiny jsou tudíž větší než rodiny původního obyvatelstva. Po uplynutí určité doby ovšem začnou přebírat zvyky hostitelské země. Když se podíváme, kolik se v roce 2019 narodilo dětí marockým a tureckým ženám, neshledáme už v porovnání s původním obyvatelstvem téměř žádný rozdíl^{viii}. Navíc, jak již bylo uvedeno, ne každý potomek, který se narodí do islámské rodiny, zůstane celý život muslimem. Děti dědí geny svých rodičů, ale nikoliv nutně jejich názory. Myslitelé jako Douglas Murray ve svých předpovědích o nárůstu islámu v Evropě vycházejí implicitně z předpokladu, že každý

potomek islámských rodičů zůstane muslimem. To by si možná mnozí věřící rodiče přáli, ale realita je jiná. Chcete-li dělat předpovědi ohledně růstu nějakého náboženství, musíte mít na zřeteli i jeho příbytek i úbytek: ty, kteří se od víry odkloní, a ty, kteří k ní konvertují. To znamená, že si pro radu musíte zajít nejen k demografům, ale i k sociologům. A ti konstatují, že islám podléhá stejným sekularizačním silám, které před několika desítkami let začaly demontovat i křesťanství.

NEBEZPEČÍ VYPLÝVAJÍCÍ Z MENŠIN

Zůstává otázka: jak nebezpečná je pro Evropu ona malá menšina islámských fundamentalistů? Muslimové představují v celé Evropě odhadem 4,9 procent obyvatelstva. V Belgii se jedná o 7,6 procent, v Nizozemsku o 7,1 procent^{ix}. V závislosti na tom, jak široce fundamentalismus budeme definovat, tvoří fundamentalisti v této menšině malou dílčí skupinu. Optimisté se domnívají, že miniaturní menšina nikdy nemůže pro naši společnost ztělesňovat existenční hrozbu. Pesimisté oproti tomu namítají, že i nacisté kdysi byli jen tlupou individuí na okraji společnosti.

Obě skupiny se dopouštějí myšlenkového omylu. Optimisté se nechávají oslepit absolutními čísly. Nesmiřitelná menšina skutečně může zásadním způsobem ovlivnit společnost, když na to půjde chytře^x. Stačí několik agresivních homobijců, aby zastrašili nebo z dané čtvrtě vypudili gaye. Stačí několik fanatiků, kteří se postarají o to, aby se už žádné noviny neodvážily otisknout karikatury proroka. Pesimisté se dopouštějí jiného myšlenkového omylu: podceňují vnitřní rozpolcenost v jádru islámského fundamentalismu. Uvnitř islámu je nespočet tendencí a odnoží, jejichž stoupců jsou schopni si vyškrabat oči. Většina fundamentalistů se shodne, že rouhači si zaslouží trest smrti – proto mnozí z nich oslavovali vražedný atentát na redakci Charlie Hebdo – ovšem tato jednota rychle naráží na své limity. Sunitští fundamentalisti jsou například přesvědčeni, že šíité nejsou správní muslimové, a naopak. Panislámští fundamentalisti, kteří sní o světovém chalifátu, se sváří s islámskými nacionalisty, jako jsou Erdoganovi příznivci v Turecku. Zbožní salafisté nesnáší džihádisty, kteří páchají teroristické útoky a tím vrhají nepříznivé světlo na celý salafismus. Teroristi z IS kvůli minimálním názorovým rozdílům s radostí popravují příslušníky Al-Káidy a Talibanu. A jak Al-Káida, tak IS vyhlásili válku Saudské Arábii, což je země, která přitom vyznává téměř shodnou formu salafismu. Proč? Protože královský dvůr není dost zbožný.

Řekněme, že každý druhý muslim v západní Evropě je podle Koopmansovy definice fundamentalista. To není dobrá zpráva, ale ani to není začátek konce. Nemusíme hned očekávat jednotnou Fundamentalistickou frontu. V Belgii v loňském roce vypukl poprask, když bruselská strana ISLAM, která si za inspiraci bere šáriu, navrhla, aby v prostředcích hromadné dopravy muži seděli odděleně od žen. Pravicové strany na sebe nenechaly dlouho čekat s mocnými výkřiky o **podvolení**. Já jsem se tehdy v médiích vyjádřil, že si neumím představit, že by si tahle strana mohla připsat jakýkoliv volební úspěch. Mluví (extrémně pravicové, pozn. překl.) strany Vlamský blok, Sam van Rooy (syn Wima Rooye) tehdy přísahal, že mi má lehkomyšlná slova připomenout, až se nad naší západní civilizací jednou provždy snese soumrak. V posledních volbách v roce 2018 nezískal ISLAM navzdory svým ohromným ambicím jedno jediné křeslo, a naopak přišel o své jediné dva představitele (kteří byli zvoleni v roce 2012). Otec a syn Van Rooy jako neochvějní zvěstovatelé zkázy a stoupců teorie „Jen počkejte!“ přirozeně dále tvrdí, že to je jen oddálení poprav. Já ovšem tímto opakuji svou předpověď pro příští volby a i pro ty další.

Proč Samu Van Rooyovi jeho předpovědi nevyšly? V Bruselu přece, jak je patrné z reportáží a vyšetřování, bydlí pěkná řádka islámských fundamentalistů. Jenže ti se nedostavují hromadně k volbám, aby podpořili stranu jako ISLAM. Za prvé, zakladatelem té strany je šíitský muslim, tedy v očích sunitských radikálů odpadlík. Za druhé většina fundamentalistů považuje demokratické volby za haram. Podle zbožných věřících přísluší jen Bohu, a nikoliv obyčejným smrtelníkům, aby

určoval zákony. I to vychází z Koopmansovy definice: fundamentalista nadřazuje právo boží právu občanskému. Takže nepřipadá v úvahu, aby se takový člověk účastnil demokratických voleb.

Postupná cesta k politické moci pomocí demokratických postupů, jak to popisuje francouzský spisovatel Michel Houellebecq v románu *Podvolení*, se nezdá příliš pravděpodobná. Houellebecq ve svém futuristickém příběhu předpokládá, že se francouzské ženy bez hnutí brvou přizpůsobí zavedení polygamie, povinnosti zahalovat se a návratu k tradičnímu rozdělení rolí. Houellebecq nepopisuje, jak přesně k takovému tichému přerodu dojde. To není nikterak překvapivé, poněvadž když se nad tím zamyslíte, je takový scénář naprostý nesmysl. Copak by se emancipované západní ženy jen tak vzdaly svých vydobytých práv a vrátily čas o několik desítek let zpátky? Tomu vůbec nic nenaznačuje. Ženská emancipace se neochvějně prosazuje navzdory migračním proudům, stejně jako společenské přijetí gayů, leseb, bisexuálů a příslušníků transgender.

Ale jak tedy rozumět tomu, že je v našich ulicích vidět stále více zahalených žen? Ani já z toho nemám zrovna radost, ale zahalování už v dnešní době nemá jednoznačný náboženský význam, jak tomu dříve mezi ortodoxními věřícími bylo. Některé ženy se zahalují nikoliv z náboženského přesvědčení nebo kvůli společenskému tlaku svých souvěrců, mnohé moderní „hidžábistky“ šátek používají spíše jako módní šatový doplněk, s jehož pomocí se hlásí ke své kulturní identitě. Nemají problém zkombinovat hidžáb s vysokými kozačkami, make-upem a těsným tričkem, což se rozhodně nedá označit za vzor zbožnosti. Je ironické, že některé ženy dokonce pokládají hidžáb za symbol emancipace. Může se nám přičít, že se k tomu takhle propůjčuje nástroj ženského útlaku, ale je důležité mít vůli tyto různé významy zahalování ve veřejném prostoru mezi sebou rozlišovat.

To všechno samozřejmě nezastiňuje fakt, že zdárný konec tohoto evropského příběhu bude záviset na politických rozhodnutích, které v budoucnu budeme činit zejména s ohledem na migraci. Muslimové tvoří v Evropě jen malou menšinu, ovšem průzkumy v řadě afrických zemí naznačují, že na pochod do Evropy by se rády vydaly desítky milionů lidí, kdyby k tomu dostaly příležitost. Takové přání je pochopitelné, protože v Evropě se žije náramně dobře. Že mezi takovými zájemci z řad migrantů jsou i náboženští fundamentalisté, kterým se líbí náš blahobyt, ale kteří nejsou zrovna nakloněni naší demokracii, je zkrátka věc hraničící s matematickou jistotou. Čím více lidí z tradičních nábožensky založených kultur vpustíme do Evropy, tím bude mít náboženství větší vliv a tím větší bude i riziko segregace a vzniku paralelních společenství. Bude-li takový příliv příliš velký, může dokonce zabrzdit proces sekularizace. Naše společnost má v současné době zcela jistě dostatečnou kapacitu, aby nepřetržitý proud menšin dokázala absorbovat, byť jsou mezi nimi jedinci, kteří náš společenský systém zavrhnou, ale tyto kapacity nejsou neomezené. Člověk nemusí propadat katastrofickým vizím o Eurábii, aby připustil, že příliš silný proud migrantů s naprosto odlišnými kulturními vzory může být pro naši společnost destabilizujícím faktorem.

SÍLA OSVÍCENSTVÍ

Toho večera v Edegemu jsem si začal uvědomovat, že v debatě myslitelů jako Lukassen a Van Rooy se skrývá paradox. Tito pánové se na jednu stranu tváří jako ochránci západního osvícenství (Van Rooy píše, že jeho kniha je „nasáklá radikálním osvícenstvím^{xii}“), ale na druhou stranu se zdá, jako by v moc toho samého osvícenství měli jen minimální důvěru. Když jim člověk naslouchá, téměř by nabyl dojmu, že muslimové tvoří nějaký odlišný biologický druh, který navěky zůstane imunní vůči svodům modernity. Že islám je neměnný, muslimové zůstanou navždy muslimy a vzhledem k tomu, že se rozmnožují rychleji než my, stojí ve hvězdách, že si nás podrobí.

Zastánci radikálního osvícenství z osmnáctého století, jimiž se Van Rooy ohání, jako Dennis Diderot a baron d'Holbach, ovšem věřili v univerzální lidskou přirozenost^{xiii}. Věřili, že každý člověk je nadán rozumem a každý člověk tudíž z principu může dojít k poznání, že náboženské pravdy

jsou iracionální. Křesťanství pro ně bylo jen jedním z mnoha tradičních náboženských systémů, které ve společnosti, o níž snili osvícenští myslitelé, měly dojít úpadku. S nárůstem vědeckých poznatků o vesmíru měli být bohové a další nadpřirozené bytosti stále více zatlačovány do pozadí. Díky technologickému a lékařskému pokroku měli lidé pochopit, že modlit se za zázraky a boží intervence je k ničemu. A v názorových střetech dojít poznání, že všechna náboženství jsou založena na stejných zázračných příbězích, mýtech a iracionálních dogmatech. Nejen Evropani, ale lidé všude na světě se postupně měli vysvobodit z dogmatismu, pověr a nevědomosti. Moderní sociologie předpovědi těchto osvícenských myslitelů potvrzuje. Sociolog Steve Bruce tuto tezi světové sekularizace shrnuje následovně: „Modernizace posiluje autonomii jednotlivce, násobí variabilitu náboženské kultury a oslabuje důvěryhodnost náboženských systémů^{xiii}“. Porovnáme-li různé země, vidíme na jedné straně silné pouto mezi ekonomickým rozvojem a modernizací, a na druhé straně drolicí se náboženský zápal. Čím vyšší kvalita života, tím menší vliv náboženství. Tyto korelace se vyskytují všude, i v islámských zemích^{xiv}.

Americký satirik Herbert Mencken v roce 1922 napsal stať o pohřebišti mrtvých bohů, na němž spočívají všechna božstva, které upadla v zapomnění:

Kde se nachází pohřebiště mrtvých bohů? Který truchlící při svém bédování ještě zkrápí jejich mohyly? Bývaly doby, kdy králem všech bohů byl Jupiter, a každý, kdo zpochybňoval jeho moc, byl automaticky považován za barbara a tupce. Kde na celém světě je dnes ale ještě člověk, který by uctíval Jupitera? A jak dopadl Huitzilopochtli^{xv}?

Ocitne se jednou na pohřebišti mrtvých bohů i Alláh? Nedělám si iluze. Islám nám v blízké budoucnosti nepochybně ještě způsobí bolest. Mnozí muslimové v západní Evropě se budou i nadále cítit odcizeni a vykořeleni, a budou proto hledat útočiště u „čisté“ víry svých předků, se všemi důsledky, které z toho budou pramenit. Návist ke gayům, antisemitismus, potlačování ženských práv, násilí vůči rouhačům a vraždy ze cti budou v islámském světě nadále na denním pořádku, a kvůli migračním vlnám i u nás. Vyhlášení ex-muslimové a reformátoři islámu budou všude na světě ještě dlouho potřebovat permanentní ochranu. A svůdné volání chalífátu se bude rozléhat i poté, co se IS zhroutil.

Nicméně mě můžete vzít za slovo v následující předpovědi: během několika desetiletí stihne islám stejný osud jako křesťanství, a to jak v západní Evropě, tak v arabském světě. Alláh bude nucen projít očistou osvícenství, v krajním případě i za křiku a kopání. Řady ateistů, agnostiků, sekularizovaných a kulturních muslimů se budou stále rozrůstat. Muslimové se budou i nadále rádobu řídit svými posvátnými knihami, ale mezitím budou držet krok s měnícím se duchem doby. Lidé zvenčí mohou k tomuto procesu přispět tím, že odpadlíky od víry a reformátory zahrnou bezpodmínečnou podporou a že podrobí islám neúprosné kritice. Posvátné knihy, proroci a dogmata musí být kritizovány a zlehčovány do té doby, než ztratí svou auru nedotknutelnosti. Není žádná náhoda, že náboženství jako křesťanství a islám jsou odnepaměti alergická na kritiku a humor a že nesmiřitelně usilují o vymazání všech reformátorů a odpadlíků ze své historie. To je jediný způsob, jak mohou udržet při životě své pravdy. Ve svobodné a otevřené aréně, kde se mohou střetávat všechny názory a kde žádný názor není kritiky zproštěn, nemají tyto náboženské systémy žádnou šanci.

-
- ⁱ M. Simsek et al., „Keeping or Losing the Faith? Comparing Religion across Majority and Minority Youth in Europe“, in: Frank Kalter et al. (red.), **Growing up in Diverse Europe** (British Academy/Oxford University Press, 2018); Jasper van de Pol en Frank van Tubergen, „Inheritance of Religiosity among Muslim Immigrants in a Secular Society“, **Review of Religious Research** 56, nr. 1 (2014).
- ⁱⁱ Lucassen en Lucassen, **Vijf eeuwen migratie**, loc. 3925-3950.
- ⁱⁱⁱ K. van der Bracht: „First and Second Generation Migrant Religiosity in Europe“ (2015), goo.gl/aidvNW.
- ^{iv} Údaje z Pew Research Center rok za rokem tento trend potvrzují: „‘Nones’ on the Rise“, 9. října 2012; „America’s Changing Religious Landscape“, 12. května 2015.
- ^v Pew Research Center, „Christians Remain World’s Largest Religious Group, but They Are Declining in Europe“, 5. dubna 2017.
- ^{vi} Nicolas Eberstadt a Apoorva Shah (2011), „Fertility Decline in the Muslim World: A Veritable Sea-Change, Still Curiously Unnoticed“, goo.gl/M5uLeX. Viz též Hans Rosling, Ola Rosling a Anna Rosling Rönnlund, **Factfulness: Ten Reasons We’re Wrong About the World – and Why Things are Better Than You Think** (Flatiron Books, 2018), loc. 2186.
- ^{vii} Ralf Bodelier a Marco Visscher, „Bevolkingsgroei is het probleem niet“, in: Marco Visscher a Ralf Bodelier, **Ecomodernisme: Het nieuwe denken over groen en groei** (Nieuw Amsterdam, 2017).
- ^{viii} Lucassen a Lucassen, **Vijf eeuwen migratie**, loc. 4220.
- ^{ix} Pew Research Center, „5 Facts About the Muslim Population in Europe“, 29. listopadu 2017, goo.gl/wwFck3.
- ^x J. Decaluwé, „Islampessimisme is de rationele houding“, 31. května 2017, goo.gl/FLARJb. Viz též „The Most Intolerant Wins: The Dictatorship of the Small Minority“, in: Nassim Nicholas Taleb, **Skin in the Game: Hidden Asymmetries in Daily Life** (Random House, 2018).
- ^{xi} Van Rooy, **Waarover men niet spreekt**, str. 37.
- ^{xii} Jonathan Israel, **A Revolution of the Mind: Radical Enlightenment and the Intellectual Origins of Modern Democracy** (Princeton University Press, 2009); Philipp Blom, **Het verdorven genootschap. De vergeten radicalen van de Verlichting** (De Bezige Bij, 2010).
- ^{xiii} Bruce, **Secularization: In Defence of an Unfashionable Theory**, Loc. 3135
- ^{xiv} P. Norris a R. Inglehart, **Sacred and Secular: Religion and Politics Worldwide** (Cambridge University Press, 2011).
- ^{xv} Herbert L. Mencken, „Memorial Service“, vyšlo v: **A Mencken Chrestomathy** (Knopf Doubleday, 2012). Viz též nowscape.com/atheism/dead_gods.htm.